

טמן ראשו בחול

יצחק גרינברג

מיכאל בר-זהר, כעוף החול: שמעון פרס – הביוגרפיה, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2006, 782 עמודים.

הביוגרפיה שכתב מיכאל בר-זהר על שמעון פרס מעוררת ציפיות רבות. ראשית, מדובר בפוליטיקאי ובמדינאי עתיר יוזמות ומעשים. פעילותו המגוונת פרושה על פני יותר משישה עשורים, ומאז הקמת המדינה ועד היום הוא נמצא במוקדי העשייה הביטחונית, המדינית, הכלכלית והפוליטית. שנית, לבר-זהר הייתה גישה למקורות ארכיוניים עשירים, שמקצתם לא היו פתוחים בפני חוקרים אחרים, ולפיכך יכול היה לצלול למעמקי הסוגיות והעלילות השונות. שלישית, בר-זהר מבטיח במרומו מחקר אובייקטיבי ולא ביוגרפיה מטעם, שתשמש שופר לדעותיו של פרס.

הביוגרפיה פורשת בפני הקורא יריעה רחבה של נושאים שבהם ניכרות יוזמותיו, מעורבותו, טביעת אצבעותיו ותרומתו של פרס: היחסים המיוחדים עם צרפת בתקופה שכיהן כמנכ"ל משרד הביטחון, כולל הקמת הכור הגרעיני בדימונה, שהוא מרכיב מרכזי בתפיסת הביטחון של ישראל ובמעמדה המדיני; מבצע אנטבה בהיותו שר הביטחון בממשלת רבין הראשונה; התכנית לייצוב המשק בשנת 1985 בזמן שהיה ראש הממשלה; ההסכם שגיבשו פרס והמלך חוסין בשנת 1987 לקראת משא ומתן לשלום בין ישראל לירדן, כשכיהן כשר החוץ בממשלת האחדות הלאומית בראשותו של יצחק שמיר (הסכם לונדון); המשא ומתן עם הפלשתינים בעת שמילא את תפקיד שר החוץ בממשלת רבין. בתחום הפוליטי עוסקת הביוגרפיה בצמיחתו של פרס במפא"י ובמאבקם של ה'צעירים' לקידום מעמדם במפלגה, בפרישה ממפא"י, בהקמת רפ"י ובשיבה הביתה – הקמת מפלגת העבודה, ובנפתולי המאבק בין פרס לרבין על ראשות המפלגה. בר-זהר הקדיש תשומת לב גם ליחסיו של פרס עם דוד בן-גוריון ועם משה דיין ולהשפעתם עליו. לכל אלה יוכל הקורא להתוודע בפרקי הספר.

הביוגרפיה אינה חפה מביקורת על פרס בנושאים כגון התנגדותו להפצת הכור הגרעיני העיראקי בשנת 1981, התנהלותו בפרשת קו 300 (השב"כ הוליך שולל שתי

ועדות חקירה אשר בדקו הריגתם של שני מחבלים שבויים בידי אנשי שב"כ בשנת 1984), והתנהלותו בעקבות הסכם לונדון. אולם בעיקרו של דבר הביוגרפיה היא שיר הלל לפרס וניסיון להעצים את עשייתו ותרומתו, עד כי מתעורר הרושם שבר-זהר קיבל על עצמו לשמש פרקליטו של פרס, אף אם לא התכוון לכך מלכתחילה. אפשר שמן הטעם הזה מצטט בר-זהר מדבריהם של אישים שונים ומציג את הערכותיהם על פרס, כגון קביעתו של הסופר ס. יזהר, כי 'פרס הוא מדינאי בעל שיעור קומה עולמי' (עמ' 589). אפשר שמן הסיבה הזאת אף מקדיש בר-זהר משקל גדול לנושאים מסוימים, לעתים באופן חריג. כך, למשל, מוקדש בביוגרפיה פרק שלם (40 עמודים) למבצע אנטבה בשנת 1976 כדי להוכיח את תפקידו המרכזי של שר הביטחון פרס ואת חלקו המינורי של ראש הממשלה יצחק רבין בהובלת המבצע. לעומת זאת נמצא טיפול אגבי, או אפילו התעלמות, בסוגיות מרכזיות שיש בהן כדי להעמיד את פרס באור לא מחמיא, כפי שנראה להלן.

קשה לבקש מביוגרפיה, רחבה ומעמיקה ככל שתהיה, שתקיף את כל הנושאים והתחומים שבהם נגע ואפילו עסק מושא המחקר, במיוחד כשמדובר בפרס, שעשייתו מגוונת ונפרשת על פני שנים ארוכות. הביוגרפיה שלפנינו לוקה בהעדר התייחסות ממשית ומעמיקה לטענות על תכנותו של פרס וחוסר אמינותו, לעמדתו ביחס לעתיד השטחים המוחזקים בעשור הראשון לאחר מלחמת ששת הימים, ולהשקפתו הכלכלית-חברתית. המשקל המועט שבר-זהר מקדיש דווקא לנושאים הללו מעורר תמיהה, שכן מדובר בהשקפותיו של פרס ובהתנהלותו בשאלות מרכזיות בפרט, ובהתפתחויות המדיניות, החברתיות, הכלכליות והפוליטיות במדינה בכלל. על כן מצאתי לנכון להרחיב מעט דווקא בסוגיות אלה, המעמידות את פרס באור שונה מן הדמות שמשרטטת הביוגרפיה.

חשוב לומר, קודם לדיון בשלוש הסוגיות שלעיל, כי בבחירת הנושאים שבהם מרחיבה הביוגרפיה החמיץ בר-זהר פרקי עשייה המעצימים את דמותו של פרס, את פעולתו ואת תרומתו, וראוי היה לייחס להם חשיבות רבה יותר ולכלול אותם בסיפור חייו. פרק כזה הוא, לדוגמה, ארגונו של משרד הביטחון וחיזוקו, אשר לבד מן התרומה העניינית הגדולה ביססו וקידמו גם את מעמדו במשרד בפרט ובמערכת הביטחון בכלל. בשנים הראשונות של משרד הביטחון לא נקבעו סמכויותיו כמשרד; לא הוגדרו תפקידי האגפים והיחידות המינהליות העצמאיות ולא הוגדר סולם של סמכויות. כמו כן, המשרד נמצא בעמדה של נחיתות לעומת הצבא. לאחר שמונה בראשית 1952 לסמנכ"ל משרד הביטחון, פעל פרס לגיבוש הדפוסים הארגוניים של המשרד ולהגדרת הסמכויות והתפקידים של אנפיו ויחידותיו. השינויים שהוא הוביל כוננו את משרד הביטחון כמערכת כוללת, הפועלת על פי דפוסי עבודה אחידים ומבנה ניהולי מוגדר, ושיפרו את עבודת המטה במשרד ואת תפקודו. בה בעת חתר פרס – ובהצלחה – לשנות את מאזן

היחסים בין המשרד לבין הצבא ולחזק את מעמדו של הראשון. נושא זה גרם למחלוקת חריפה בין פרס לבין הרמטכ"ל מרדכי מקלף. המאבק בין פרס למקלף נזכר בביוגרפיה (עמ' 127), אולם ראוי היה להרחיב במחלוקת ביניהם, שכן מן הבחינה התכנית היא חשובה להבנת יחסי משרד הביטחון והצבא עד ימינו, ומן הבחינה האישית היא מלמדת על דרכי פעולתו של פרס. יוזמתו ופעולתו לארגון המשרד, לקידומו ולחזוקו זכתה לתמיכת בן-גוריון, ונראה שדווקא העשייה הזאת הייתה הבסיס לאמירה של בן-גוריון, כי "שמעון היה המנכ"ל הטוב ביותר של משרד הביטחון עד היום" (עמ' 289). לא ברור, אפוא, מדוע ויתר בר-זהר על העיסוק בבניית משרד הביטחון. ייתכן שמשום שמדובר בעשייה בירוקרטית אפורה, שאין בה את הניצוצות ואת ההתרגשות הגלומים בכינון היחסים המיוחדים עם צרפת או בהקמת הכור הגרעיני בדימונה.

הביוגרפיה אינה מתעלמת מתדמיתו של פרס כתכנן וחסר אמינות. את הטענות על תכנותו וחוסר אמינותו של פרס מסביר בר-זהר בתסכול ובקנאה בעשייתו ובהצלחתו, למשל מצדם של גולדה מאיר ופנחס ספיר (עמ' 288-290); ובתעמולה שניהלו נגדו יריביו במפלגה ובמערכת הפוליטית בכלל כדי לפגוע בו (עמ' 493). בר-זהר גם אינו מפרין את הטענות שפרס אינו מקיים הבטחות וכי דיווחיו לוקים לעתים באי דיוקים, ופותר אותן בכך שמדובר בהתנהגות אשר אינה ייחודית דווקא לפרס לעומת פוליטיקאים אחרים (עמ' 494-495) – מה שאמנם נכון. אולם התמודדותו של בר-זהר עם הסוגיה קלושה ואין הוא מעמיק לבחון את האירועים שהובילו לטענות הקשות כלפי פרס בעת התרחשותם – להפריכן או חלילה לאששן.

לדוגמה, בר-זהר מציין כי ספיר כינה את פרס 'שרלטן ורמאי' וכי ניהל נגדו מערכה מתמשכת 'מרגע שזה התמנה למנכ"ל משרד הביטחון'. בר-זהר גורס כי מדובר בהאשמה מופרכת, שמקורה בקנאה בגלל הצלחתו של פרס כמנכ"ל משרד הביטחון והשבחים שבן-גוריון חלק לו (עמ' 289). ואולם ספיר גיבש את הערכתו השלילית על אמינותו של פרס בתקופה מוקדמת יותר, בעת שהוא עצמו מילא את תפקיד מנכ"ל משרד הביטחון ואילו פרס היה כפוף לו כראש משלחת משרד הביטחון בארצות הברית. פרס פעל אז באורח עצמאי, לעתים לא תיאם את הפעילות עם מנכ"ל המשרד ואפילו פעל בניגוד לסיכומים עמו ובסתירה להנחיותיו. לצערי, התכתובת בין ספיר לפרס (שלמיטב ידיעתי קיימת) אינה בידי; אך מהתכתובת בין ספיר לבין סגנו במשרד הביטחון, יעקב ינאי, אשר עשה בדצמבר 1950 בשליחות המשרד באמריקה ובדק את פעילות המשלחת, אנו למדים על חוסר אמון שחש כלפי פרס. ספיר היה רגיש 'לשמעון ולמחלקתו' והזהיר את ינאי מפני ניסיון של פרס 'לסדר' אותו. ינאי כתב לספיר כי בסך הכול היו באותו הזמן 'שני דברים "בלתי ליגליים" [ללא אישור – י"ג] על סכום כולל 33 אלף דולר', וכי 'שמעון מבטיח שהחל מלפני חודש הוא לא עושה ולא יעשה מאומה

בלי אישור.¹ לא יהיה זה, אפוא, מופרז להניח שהניסיון של ספיר בעבודתו עם פרס בתקופה זו והתרשמותו ממנו השפיעו על חוסר האמון העמוק שרחש לו ולמעשיו ועל החשדנות שגילה כלפיו בעשרות השנים הבאות בעשייה הביטחונית ובמישור הפוליטי. שאלת השטחים המוחזקים מלווה את ישראל מזה ארבעה עשורים ושליטתה בהם ובתושביהם הפלשתינים משפיעה על חוסנה החברתי והמוסרי ומטילה צל כבד על עתידה כמדינה יהודית דמוקרטית. הביוגרפיה מתעלמת כמעט לחלוטין מעמדתו של פרס בשנים הראשונות לאחר מלחמת ששת הימים, כאילו מדובר בעניין שולי, ומסתפקת באזכור דברים שנשא במזכירות מפלגת העבודה ב-9 בנובמבר 1972, לפיהם 'המדיניות שהתנהלה בשטחים בחמש השנים האחרונות היא אחת ההצלחות וההישגים הגדולים ביותר שהיו למדינת ישראל'. הרעיון של מדינה פלישתינית נראה לו 'מצוץ מהאצבע', ובמקומו אימץ כפתרון את הפשרה ה'פונקציונלית' – חלוקה של הממשל במקום חלוקת הארץ (עמ' 404). באותן שנים טמן פרס את ראשו בחול והתעלם מהמשמעויות הדמוגרפיות, החברתיות והמוסריות השליליות שהיו גלומות בשליטה בתושבי השטחים, ואפילו לעג למי שהעז להעלותן. באותו דיון, ב-9 בנובמבר 1972, תקף פרס את התחזית הדמוגרפית הקשה על חלקם העתידי של הערבים (ערביי השטחים והערבים תושבי ישראל) במדינה ומתח ביקורת על המשקל ועל החשיבות שייחסו לנתונים הסטטיסטיים. 'מתי התייחסנו לבעיותיו של העם היהודי יחס סטטיסטי? וכי מתי היה לתנועה הציונית יתרון סטטיסטי?' שאל פרס והוסיף: 'מהי בעצם הדרך שכולנו הלכנו בה, אנחנו ואבותינו, אם לא דרך שבה האמונה היתה תמיד גדולה מהסטטיסטיקה?' כנגד המגמות הדמוגרפיות הציב פרס את האמונה:

אם אני מוכרח כבר ללמוד לקח מהעבר, הרי זה לא לקח סטטיסטי. הלקח הוא שעם נחרץ ונחוש בהחלטתו, עקשני ומאמין – סיכויי הסטטיסטיים להגיע ליעודו הם גדולים לאין ערוך מהסטטיסטיקה המוצעת לו מדי פעם בפעם בדרכו. עתידה של ישראל ועתידו של העם היהודי הם ענין של אמונה, של הנחות יסוד ושל פעולה נמרצת, ומי שמכרסם בה – מכרסם בו, מכרסם בעצמו.

פרס הטיל ספק במהימנות הניתוח הסטטיסטי הדמוגרפי, שכן הנחות היסוד של הניתוח בתחומי העלייה והילודה לא היו ודאיות. יתר על כן, בדבריו הייתה אפילו נימה של זלזול: 'הסטטיסטיקה היא מקצוע ההופך למדע כשהוא עוסק בעבר. ברגע שהסטטיסטיקה עוברת את קו הגבול בין ההווה ובין העתיד, הרי היא מגדת עתידות. לא יותר מזה'.

1 מכתבי יעקב ינאי לפנחס ספיר, 8.12.1950, 15.12.1950, ארכיון צה"ל, 220/70/254.

דומה שגם הבעיה המוסרית והחברתית הכרוכה בניצולם המחפיר של הפלשתינים לא הטרידה את פרס באותן שנים. על הטענה שערכי השטחים הם חוטבי עצים ושואבי מים במשק הישראלי הוא השיב שאין להם הידע וההכשרה לעיסוקים מתקדמים. הוא שאל את חברי מזכירות מפלגת העבודה, דומה שבציניות ומתוך התחכמות: 'מה הם יכולים לעשות? הם יכולים להיות מפעילי מחשבים, מנהלי מחלקות בבילינסון [בית חולים]? מה הברירה שבפניהם – או חוסר עבודה או עבודה שהם יכולים לעשותה'. האם אדם יצירתי כמו פרס לא יכול היה להעלות על דעתו באותו זמן פתרונות אחרים, כגון פיתוח מקורות תעסוקה בסיועה של ישראל ובסיוע חיצוני בשטחים המוחזקים עצמם ולקדם בהם תשתית כלכלית מקומית?

פרס לא חזה גם את התקוממות הפלשתינים נגד השליטה הישראלית. הוא היה בדעה שהשיפור ברמת חייהם ממתן את העוונות כלפי ישראל, בולם פעולות טרור וכדומה ודחה את ההערכה שהעלייה ברמת חייהם של הפלשתינים וברמת השכלתם דווקא תחריף את התנגדותם לישראל. לחיזוק עמדתו ציטט פרס את 'הדוגמה הסובייטית', שלפיה

בחברות מתקדמות קל יותר בנין הסוציאליזם וקשה יותר המהפכה הפוליטית; ואילו בחברות מפגרות קלה יותר מהפכה פוליטית וקשה יותר בנין הסוציאליזם. בעברית פשוטה: לאידי אמין [נשיא אוגנדה שתפס את השלטון בהפיכה ב-1971] קל יותר לחולל מהפכה פוליטית מאשר מה שקוראים הסובייטים 'לבנות סוציאליזם'. אבל בחברה מתקדמת אפשר לבנות חברה אחרת שיש לה השלכות על יצר המרי והמרד והמהפכה של התושבים כולם.²

הגישה הזו של פרס לוקה בהתעלמות מעוצמתן של שאיפות לאומיות בכלל ומאלה של הפלשתינים בפרט, ומחשיבותן.

הדיון במזכירות מפלגת העבודה ב-9 בנובמבר 1972 עמד לנגד עיניו של בר-זהר, אבל הוא בחר להתעלם מהשקפותיו של פרס ונמנע מלפרוש אותן בפני הקורא. ייתכן שעשה כך משום שהן מעידות על קוצר ראותו של פרס ופוגעות בדימוי שלו כמי שרואה למרחוק וכבעל חזון; אפשר שמשום שהן עומדות בסתירה לעמדות שפרס אימץ בתקופה מאוחרת יותר ואשר אינן נוחות מן הבחינה הציבורית והפוליטית; ייתכן שמשום שבר-זהר לא ייחס להן חשיבות ולא ראה צורך לחשוף אותן בפני הקורא; ואולי מטעמים אחרים. יהיו אשר יהיו טעמיו של בר-זהר, בהשמטת הדברים הללו יש כדי לפגום בביוגרפיה, בתכניה ובאמינותה.

2 פרוטוקול מזכירות מפלגת העבודה, 9.11.1972, ארכיון מפלגת העבודה, 100ב'-1972-24.

פרס היה חבר עשרות שנים במפלגה סוציאל-דמוקרטית ובמשך עשור וחצי (1977-1992) עמד בראשה. במשך שנים היה סגן יושב הראש של האינטרנציונל הסוציאליסטי. למרות זאת אין בביוגרפיה דיון בהשקפותיו הכלכליות-חברתיות ובשאלה אם הוא היה סוציאליסט. למעשה יש בה אזכורים בודדים בלבד בנושאים הללו. בסיפור נעוריו בכך-שמן נזכר כי פרס אימץ את השם שמעון בן-אמוץ 'בהשראת הנביא ישעיהו בן-אמוץ, שנבואותיו סימלו בעיניו את הסוציאליזם האמיתי – הסוציאליזם היהודי, המוסרי, בניגוד לסוציאליזם המזויף של ברית-המועצות' (עמ' 49). וכן נאמר, שהוא הושפע מברל כצנלסון, מ'תפיסתו ההומנית והמתונה על הסוציאליזם, שהיתה מבוססת על עיקרי היהדות והתנ"ך, כמו גם מביקורתו על התפיסות 'המרקסיסטיות-לנינסטיות של מחנה השמאל בארץ ישראל' (עמ' 50). בהתייחסות קצרצרה אחרת הנוגעת לשנות השישים נזכר שפרס גרס כי 'על ישראל להשתלב בתקופה חדשה, "שגם פועל פשוט – ולא רק לורד – נוסע בה במכונית ואוהב לרכוש תמונה אמנותית לדירתו"' (עמ' 374). מובן שהאזכורים הללו אינם מלמדים על ההשקפות הכלכליות-חברתיות שהנחו את פרס ואם אמנם הוא החזיק בהשקפה סוציאליסטית. פרס עצמו ציין בנאום במאוס 2006 כי "מפלגת העבודה מעולם לא רצתה להיקרא סוציאליסטית או סוציאל-דמוקרטית"³. בדבריו כיוון פרס להשקפה הכלכלית-חברתית שלו עצמו ולגישה שרווחה במפלגה בהנהגתו.

בעשור וחצי שבהם עמד פרס בראש מפלגת העבודה, מהמהפך ב-1977 ועד 1992, עת רבין נבחר במקומו, המפלגה בהנהגתו – ויחד עמו רבין, חיים בר-לב ואחרים – התרכזה בתחום המדיני-ביטחוני. היא לא גילתה עניין של ממש במחשבה הכלכלית-חברתית בכלל ובמחשבה הסוציאל-דמוקרטית בפרט, וכן לא גילתה עניין במעשה הכלכלי-חברתי הנגזר ממנה. המפלגה לא הציבה אלטרנטיבה לגישה הנאו-קפיטליסטית אשר קנתה לה אחיזה איתנה בפוליטיקה ובכלכלה בישראל, ושמשקלה בקביעת המדיניות הכלכלית והחברתית של הממשלה גדל במרוצת השנים. בתוך כך גם ההסתדרות, כולל חברת העובדים וקופת חולים, לא עמדה על סדר יומה הרעיוני והמעשי של מפלגת העבודה. המפלגה לא עסקה במהותה של ההסתדרות, לא גיבשה ולא הציעה דרכים כדי לחלץ אותה מקיפאונה ולהתאימה לתנאים השוררים. עניינה של מפלגת העבודה בחברת העובדים התמקד, למשל, במישור האינסטרומנטלי: תרומתה למפלגה מן הבחינה האלקטורלית; הסיוע שיכלה להגיש לה, ואכן גם העמידה לרשותה, במערכת הבחירות; ו'סידור עבודה' לאנשי מפלגה בתפקידי ניהול בתאגידיה. לנוכח התמורות הדמוגרפיות, הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שהתחוללו בישראל בשלושת העשורים האחרונים היה בזניחת הנושא הכלכלי-חברתי בכלל

3 'זעם עקב דברי פרס: "העבודה לא סוציאליסטית"', אתר HAARETZ [הארץ], 13.3.2006. הדברים נאמרו בפני סטודנטים במכללת רמת גן ב-13.3.2006.

וההסתדרות בפרט משום קוצר ראות מצדו של פרס בפרט ומצד מפלגת העבודה בכלל. היו לכך השלכות חמורות: העמקת הפערים הכלכליים והחברתיים בין קבוצות אוכלוסייה שונות ובין המרכז לבין הפריפריה; כרסום מתמשך במערכת החינוך ובשירותי הרווחה השונים; התנערות הממשלה מאחריותה לאזרחיה; תהליך לא מבוקר של הפרטה; חיסולה של ההסתדרות כמערכת חברתית תנועתית, שיכלה לשמש במידה מסוימת משקל שכנגד להתחזקות המגמות הנאו-קפיטליסטיות במשק הישראלי; קריסת חברת העובדים בשנות השמונים והפרטת תאגידיה בשנות התשעים ועוד. יתר על כן, דומה שאובדן הדרך במישור הכלכלי-חברתי והפגיעה האנושה בהסתדרות ובארגוניה פגעו גם במעמדה של מפלגת העבודה, כרסמו בבסיסי כוחה ותרמו לירידה בתמיכה בה. הנה כי כן, בשתי הסוגיות המעיקות ביותר כיום על ישראל – השליטה בשטחים המוחזקים ובתושביהם הפלשתינים והפערים הכלכליים והחברתיים המעמיקים והולכים – בניגוד לדימויו כמדינאי וכמנהיג הצופה למרחוק, כפי שמתקף מן הביוגרפיה וכפי שהוא נתפס בציבור, טמן פרס את ראשו בחול וגילה קוצר ראות. אמנם בשאלת השטחים חלה תמורה בעמדתו, אבל עד אז הוא הרים תרומה של ממש לעיצוב התפיסה המבקשת להמשיך ולהחזיק בהם וליצור עובדות בשטח המכבידות על יישום הרעיונות שהוא מטיף להם כיום. ביוגרפיה שאינה מייחסת חשיבות לסוגיות אלה, כמו גם לנושאים אחרים שמקצתם הזכרתי, נמצאת לקויה. פרס ראוי לביוגרפיה נוספת, מעמיקה יותר, אפילו ייחשפו בה צללים שבר-זהר לא מצא לנכון לדון בהם בחיבורו.

